

محمد عمر چنگل هينئر تيزويليلو ۾ مقبر آهي. هو ضلع سالنگهڙو تعلقي چلم نواز علي خان (اڳوڻي سنجهوري) جي نئون آباد ڳوٺ ۾ ۲۱ سيپٽمبر ۱۹۴۴ع تي ڄائو. ابتدائي تعليم نئون آباد ۽ ڪنڊياري ۾ ورتائين. ميٽرڪ جو امتحان ننڍي چلم جي هاءِ اسڪول مان سال ۱۹۶۱ع ۾ پاس ڪيائين. ٻه چار سال تعليم جا ميدان بدلائيندي، سروري اسلاميه ڪاليج هالا مان انٽر آئرس ۱۹۶۶ع ۾ پهرين پوزيشن سان پاس ڪيائين. ٻي اي سال ۱۹۶۸ع ۾ فرسٽ ڪلاس ۾ ڪيائين. انٽر ونگ ايڪسچينج (اوپر ۽ اولهه پاڪستان جي پرڳڻن ۾ ڏي وٺ) جي رٿا هيٺ ۱۹۶۸ع ۾ ڏاڪا يونيورسٽيءَ ۾ انگريزي ڇيارٽمينٽ ۾ داخل ٿيو، جتان ۱۹۷۰ع ۾ ايو. اي. انگريزي ادب ۾ پوزيشن سان ڪيائين. سال ۱۹۷۱ع ۾ پهريائين سروري اسلاميه ڪاليج هالا ۾، پوءِ ڪجهه وقت گورنمنٽ ڊگري ڪاليج لاڙڪاڻي ۾ انگريزي پڙهيائين. پهرئين جنوري ۱۹۷۲ع کان ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب جي اچ تي سنڌ يونيورسٽيءَ جي انسٽيٽيوٽ آف ايجوڪيشن ۾ پڙهائڻ لڳو. ۱۹۷۳ع ۾ آمريڪا جي اليٽوا، يونيورسٽيءَ (Illinois University) ويو، جتان ايو. اي. ٽيچنگ آف انگلش انٽر اي. سيڪنڊ لينگويج (Teaching of English As a Second Language) ۾ ڪرڻ کان پوءِ بي. ايڇ. ڊي. جو ڪورس شروع ڪيائين، پر مالي پریشائين جي ڪري ان کي اڳڀرو ڇڏي ايران ۾ واپس ايترو قورس ۾ ۱۹۷۵ع کان ۱۹۷۹ع تائين انگريزي پڙهيائين. ڪجهه وقت وطن ۾ رهڻ کان پوءِ وري ۱۹۸۰ع ۾ عراق ۾ موصل يونيورسٽيءَ ۾ پڙهيائين. ۱۹۸۲ع ۾ واپس وطن اچي سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ سنڌ انگريزڪلچر يونيورسٽي تڏي چلم ۾ پڙهيائين. سال ۱۹۸۵ع کان ۱۹۹۸ع تائين پروڻا ڊالر اسلام ۾ پڙهيائين.

هن کان اڳ ”انسائيٽي جاگرافي ۽ ٻوليءَ جون آراءِ“ ”Using Question-Answer Techniques“ ۽ ”Counting the Blessings of Allah“، ”Don't Spread Violence on the Earth“، ”Fasts As Ordained Before you“، جنهن جو ملائي زبان ۾ ترجمو پڻ ٿيو، ”حلال ۽ حرام“ تي ڪتاب ”Halal & Haram“ پلرن تي ٿيندڙ ظلم تي ڪتاب ”Child Abuse“ ڇپجي چڪا آهن، جن کي دنيا ۾ ساراهيو ويو آهي.

محمد عمر چنگل موڪلن دوران ڊاڪٽر بلوچ صاحب جن سان تفصيلي انٽرويو وٺي حرن جي تحريڪ تي انگريزي ۽ سنڌيءَ ۾ گهڻو ڪجهه لکيو. جنهن جو ڪجهه حصو هن ڪتاب جي شڪل ۾ پڙهندڙن جي آڏو آهي. انشاءِ الله باقي رهيل ڳالهين، جن ۾ لوڙهن جا تفصيل ۽ سورهيه بادشاهه جي آخري ڪيس جا تفصيل آهن، ايندڙ ڪتاب ۾ ڏينديون.

هن ڪتاب کان سواءِ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب جن جي زندگيءَ تي سندن لکيل ڪتاب پڻ ڇپجي هيٺ آهي.

مصنف جا حق ۽ واسطا قائل

ڪتاب:

حر تحريڪ (انگريز سامراجيت خلاف سو ساله جنگ)

مصنف:

محمد عمر چنڊ

ڪمپوزنگ:

احمد چنڊ

ڇاپو پهريون:

ع ۲۰۰۲ / ۱۴۲۳ هجري قمری

تعداد:

هڪ هزار

قيمت:

ٻه سو رپيا

ڇپائيندڙ:

علي راز ش، مشعل پبليڪيشن ڪراچي، پاران ڇپائي پترو ڪيو.

ٽائٽل: راز ناٽشاهي

ملڻ جا هنڌ:

۱. احمد چنڊ، آر ۲۷ بلاڪ ۲۰، فيڊرل بي ايريا، ڪراچي ۷۵۹۵۰،

فون ۶۳۴۹۲۱۰

۲. عبدالغفار چنڊ، ڳوٺ پراڻو نئون آباد، تعلقي ڄام نواز علي خان

ضلع سانگهڙ

پير صاحب پاڳارن

حرن مجاهدن

جي نالي،

جن ظلم جي خلاف نه صرف

آواز اٿاريو بلڪ پنهنجي جانين جو

نذرانو پڻ ڏنو.

سريه لعلچند ارڙوئي جيلڀائي
۱۸/۴/۵۶ - ۲۵/۱/۱۸۸۵
جنگل ۽ جنگل جي
۱۳۶۵

1931

1932

1933

1934

1935

1936

۱. ناشر طرفان پر اکر.....
۲. پیش لفظ.....
۳. منیہ.....
۹. پیر صاحبین پاگاریں ۽ سندن مریدن جا مہرین حاکمین سان لاڳاپا
پیر حزیب اللہ شاہ جو زمانو.....
۱۲. جماعت جي تنظيم.....
۱۳. فرق جو بنياد پوڻ.....
۱۸. لئسنڊائون برج... ترڪي جي سلطان کي خط.....
۲۴. پير علي گوهر شاه ثانيء جو زمانو (۱۸۹۷-۱۸۹۰ع).....
۳۵. پير شاه مردان شاه صاحب جو زمانو (۱۸۹۷-۱۹۲۱ع).....
۵۲. سورهي بادشاه پير صيغت الله شاه ثانيء جو زمانو (۱۹۲۱-۱۹۴۳).....
۵۵. صيغت الله شاه صاحب جي ننڍپڻ وارا ڏينهن ۽ سندن تربيت.....
۶۴. پڳ تان انگريزن طرفان مداخلت.....
پير صاحب کيس جا تفصيلات ۱۹۳۵.....
۹۱. پهرئين کيس جي فيصلي جي خلاف اپيل.....
۹۲. کاوڙيل ججن صاحبين جا ناشائسته الفاظ.....
۹۵. پير صاحب تي فرد جرم.....
۹۹. جناح صاحب کيس کيترو وقت هلايو ۽ وچ ۾ چوڏي هليو ويو؟.....
۱۰۵. رتناگري ۽ پيا بند.....

3/11/34 Haj. Musa: last about children's education
from Dhaka Jail
Shah-Nawaz Pasha
Mansur: Imam Bakhsh

جیل ۾ آئین ٻول
عز قافون ھلون
(Café)

حر تحریک

ناشر طرفان بہ اکر

حر تحریک

سنڌ جي ڌرتيءَ جي اها خوبي رهي آهي ته جيڪو به هتي آيو سو هن ڌرتيءَ جو ئي
ديو ۽ منجهس امن پسندي ۽ قناعت پسندي آئي. اهوئي سبب آهي جو سنڌ جي ماڻهن
ڪڏهن به ٻين ملڪن تي ڪا به يلفار ڪانه ڪئي. ان جي ابتڙ سنڌ جي خوشحاليءَ ۽
ساوڪ جو ٻڌي هميشه کان ئي قومن هتي ڪاهون ڪيون. پوءِ اهي ايراني هجن، يوناني
هجن، ڪي عرب يا افغاني هجن، توڻي ڊچ ۽ انگريز هجن، سڀئي سنڌ تي پنهنجون
قسمتون آزمايون ۽ هتان جي ٻن امن انسانن کي هر وقت موت جي منهن ۾ وڌو. ٻئي
پاسي وري سنڌ جي جوڌن هميشه هنن پر مار طاقتن سان مقابلو ڪيو. ڪڏهن هيومن
ڪلائي، ڪڏهن مخدوم بلاول، ڪڏهن شاه عنايت شهيد، ڪڏهن هوش محمد شهيد ۽
ڪڏهن پير صاحب پاڳاري حضرت صفت الله شهيد جي شڪل ۾ سنڌ جي سڀوتن ظالمن
سان مقابلو ڪندي پنهنجي جان ڏني.

پير صاحب پاڳارن ۽ سندن مريد حرن جي قربانيءَ جي ڪري انگريز هندوستان مان
ٻيڙيا ۽ پاڪستان وجود ۾ آيو، پر سنڌ تي وري ٻين قومن قبضو ڪري ورتو ۽ سنڌي وري
به غلام رهيا، جنهن جو سبب پنهنجن جي بي وفائي ۽ غداري آهي. اڄ به سنڌ جي وسيلن
تي ڏاڙو هڻي ۽ چرن وانگر چوسيو پيو وڃي. اسان جي قوم جي بد نصيبي اها آهي ته
اسان جو حافظو ڏاڍو ڪمزور آهي. اسين نه رڳو پنهنجي عظيم جدوجهد ۽ پنهنجي عظيم
سورمن ۽ سڀوتن کي وساري ويهندا آهيون، پر ڌارين جي دهلن تي احسَنَ جيان نهچڻ به
لڳندا آهيون. پري ته نهپور پر رڳو ڪلهوڙي ون يونٽ ۽ اير آر ڊي واري جدوجهد ۽
هلچل کي به وساري ويٺا آهيون.

تاريخ کي سهڙڻ هڪ ڏکيو، محنت طلب ۽ جوکائڻو ڪم آهي. پروفيسر محمد
عمر چند صاحب پيشڪ ڪيرون لهن، جنهن سنڌ جي حرن جي تاريخي جدوجهد ۽ هلچل
جي وساريل باب کي سهڙيو آهي. حر تحريڪ بابت اسان وٽ ڪابه جامع معلومات نه
هئي، سواءِ انگريزن جي سرڪاري ۽ دشمنيءَ تي ٻڌل هڪ طرفي معلومات جي جنهن ۾
سنڌ جي هنن حریت پسند انسانن کي ڏاڙيل، تشيرا ۽ پگڙ ڪري ڏيکاريو ويو هو. پر
جيڪي ظلم ۽ ڪلور انهن سان ڪيا ويا انهن جي اسان کي ڪابه خبر نه ڏني وئي هئي.
سائين محمد عمر چند صاحب ان ڳالهه جي کوٽ کي محسوس ڪري، پرڏيهه مان هلي،
اسان جي نئين نسل جي رهنمائيءَ لاءِ حرن جي تاريخ مرتب ڪري ڏني آهي. ان سلسلي
جو هي پهريون ڪتاب آهي. انشاءَ الله سائين محمد عمر چند سنڌ جي هن ٻي مثال تاريخ
تي وڌيڪ ڪتاب لکندو ۽ جيڪي ڳالهيون هن ڪتاب ۾ نه اچي سگهيون آهن سي ايندڙ
ڪتابن ۾ اينديون.

آخر ۾ اسين ثورائتا آهيون عبدالغفار چنڊ، خدا داد، قلب علي، ديدار حسين ۽ غلام
رسول جا، جن جي مالي ۽ اخلاقي مدد سان هن ڪتاب جي اشاعت ممڪن ٿي سگهي آهي.

علي راز شر
مشمعل پبليڪيشن، گراهي

رتاگريءَ ۾ لکيل پير صاحب جن جي ڊائري	۱۰۹
پير صاحب جن جي وطن واپسي	۱۱۵
پير صاحب جن جا سياسي خيالات	۱۱۵
پير صاحب جي حج تي روانگي	۱۲۰
ذڪر جون چار تسييخون	۱۲۱
حج کان پوءِ پير صاحب جا ڪي اصلاحي ڪم	۱۲۲
مريدن ڏانهن دعوتن جون مسافريون	۱۲۵
غازين جي پرڻي	۱۲۷
لورڙهن ۽ حاضرين خلاف اقدامات	۱۳۰
ڪو ڏکيو وقت اچڻ وارو	۱۳۵
پير صاحب جن جي شخصيت	۱۳۷
پير صاحب جي ٻيهر گرفتاري	۱۳۹
عليگڙهه جي سنڌي شاگردن جي وفد جي لياقت علي خان ۽ وار ڪميٽيءَ جي سنڌي	۱۴۹
ميمبرن سان ملاقات	۱۴۹
مٿ مان اوڀر وارو پاڻي پيارڻ	۱۵۲
پير صاحب جن کي حيدرآباد جيل ۾ واپس آڻڻ	۱۵۸
آخري معرڪي ۾ حصو وٺندڙ فقير	۱۶۴
موجوده پير صاحب پاڳارو سڪندر شاه. شاه مردان شاه ثاني	۱۷۴

ڊسمبر ۱۹۹۳ع ۾ سائين ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب سان ڪيتريون ويهڪون (نشستون) ٿيون جن ۾ پير صاحب پاڳارن ۽ حر تحريڪ بابت ڳالهائون ڪيون. انهي صديءَ جي پئي ۽ ٽئي ڏهاڪي ۾، ميرن ٽالپورن جي زماني ۾، جڏهن پنجاب جي سڪن اتر سنڌ جي (ڪشمور سان لاڳو) مزاري علائقن تي حملا پئي ڪيا ۽ خصوصاً شڪارپور تي قبضي ڪرڻ جون رٿون پئي رهيون ته پير صاحب پاڳارا سائين صيفت الله شاه اول (تجو ڌڻي) جن پنهنجي مريدن کي سڪن جي خلاف مقابلن لاءِ موڪليندا رهندا هئا. تهر ڌڻيءَ جي ملفوظات ۾ اهڙين جهڙين ڏانهن اشارا ملن ٿا؛ البته انهن مقابلي جا تفصيل اسان کي في الحال معلوم ناهن. ان کان پوءِ ۱۸۲۶ع ڌاري جڏهن سيد احمد شهيد ۽ سيد اسماعيل شهيد پنجاب ۽ سرحد ۾ سڪن جي وڌندڙ بيٺڪائيءَ خلاف مهر هلائي ته پير صاحب پاڳاري سيد صيفت الله شاه صاحب جن نه رڳو پنهنجا مريد مجاهدن جي جماعت سان موڪليا پر هن جهاد ۾ سندن مڪارم الاخلاق جو سيد احمد شهيد جي ذهن تي ايترو ته اثر پيو جو هن پاڻ پنهنجي اهلبيت (بن بيبين ۽ هڪ فرزند) کي ٽوکن مان گهرايو ته جيئن اهي پير صاحب پاڳاري جي سام ۾ رهن ۽ پاڻ جهاد لاءِ اڳتي روانو ٿيو. ويساه ۽ پروسي جو اهو هڪ تمام وڏو ثبوت آهي جنهن جو مثال سنڌ جي تاريخ ۾ هن کان اڳ سمي سامون جهلي ڏنو هو. جناب صيفت الله شاه اول پاڻ جهاد جي سرگرمين کي تيز ڪرڻ جو عزم ڪيو جيڪو زندگيءَ جي وفان ڪرڻ ڪري پورو ٿي نه سگهيو. بالڪوٽ جا مجاهد جڏهن ۱۸۳۱ع ۾ هوڏانهن شهيد ٿيا تڏهن پير صاحب جن هيڏانهن وفات ڪئي. ان کان پوءِ ۱۸۳۳ع ڌاري شاه شجاع جڏهن سنڌ تي حملو ڪيو ته سنڌ جي ٻين مجاهدن سان گڏ پير صاحب پاڳاري علي گوهر شاه جي مريدن ڪوڙيءَ جي ميدان ۾ لٽين ڪهاڙين ۽ تلوارن سان غنيم جي توڻن جو مقابلو ڪيو جنهن ۾ ڪيترا ماڻهو شهيد ٿيا. ان واقعي کي پير صاحب جن جي خليفي نبي بخش لغاريءَ پنهنجي رسالي ۾ ڪيڏارو ڳائي سنڌ جي رزميه شاعريءَ جو هڪ زنده جاويد ڪارنامو بنائي ڇڏيو. ان کان پوءِ

پيش لفظ

انگريزن جي دؤر واري سنڌ جي تاريخ تي اڄ تائين صحيح بنيادن تي تحقيق نه ٿي آهي. جن صاحبن انگريزن جي سامراجيت واري دؤر ۾ لکيو تن يا ته سندن هيبت کان هٻڪي لکيو يا ته انعامن اڪرامن جي لالچ تي خوشامد ڪندي لکيو. پير صاحب پاڳارن جو پنهنجي مريدن سميت انگريزن جي سنڌ تي غاصبانہ قبضي خلاف هڪ محاذ قائم هو. انگريزن جي اهلڪارن ۽ خير رساڻ ايجنسين کي اها خبر هئي ۽ انهيءَ ڪري پير صاحب ۽ سندن مريدن تي ڪوڙي نظر رکيائون. ۱۸۹۶ع ۽ ۱۹۴۲ع ۾ پير صاحب جن جي محاذ طرفان ڪلي مزاحمت ٿي ۽ انگريزن ان کي ختم ڪرڻ لاءِ اهي سڀ ڪارروايون ڪيون جيڪي پنهنجن مخالفن ۽ دشمنن خلاف ڪيون وينديون آهن. البت ڪيل ڪاررواين کي ملڪي ماڻهن توڙي ٻاهرين دنيا آڏو جائز ۽ قانوني ڄاڻڻ لاءِ، سامراجي حڪومت پروٽيگنڊا جا سڀ حيل هلايا. سنڌ اندر محڪوم ذهن تي اهو اثر ويهاريائون ته: هر پير صاحب کي پوڄين ٿا، ڌاڙيل آهن ۽ اوهان جا دشمن آهن. ٻاهرين دنيا آڏو پير صاحب کي هڪ باغي ڪري بيهاريائون جنهن انگريزن جي بادشاهه جارج ڇهين خلاف بغاوت ٿي ڪئي. انهيءَ تناظر ۾، انگريزن خلاف پير صاحب ۽ حرن جي مزاحمت کي هن وقت تائين صحيح نموني ۾ پيش نه ڪيو ويو آهي. ان جو هڪ وڏو سبب اهو به آهي جو ان تاريخي دؤر جو توڙي هن مزاحمت ۽ بغاوت جو رڪارڊ اهوئي آهي جيڪو حڪمرانن پاڻ پيدا ڪيو. ملڪي ماڻهن، خاص طرح سنڌ جي وطنيت واري جذبي رکندڙن طرفان جيڪي چيو ويو يا جو ڪجهه لکيو ويو سو منظر عام تي نه آيو.

هن ڪتاب جي مصنف سنڌ جي پنهنجي رڪارڊ کي سامهون آڻڻ جي پهرين ڪوشش ڪئي آهي. هي انهن ڳالهين جو رڪارڊ آهي جيڪي هن مون سان ڪيون. پر خود پاڻ به ان دؤر جو شاهد آهي، انهيءَ ڪري سندس وضاحتن ۽ ويچارن کي خاص اهميت حاصل آهي.

نبي بخش

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

ڇيٽرمڻ

علامه قاضي چيٽر پروڊيسر آفيس

سنڌ يونيورسٽي، حيدرآباد سنڌ

۱۳ جون ۲۰۰۲ع

جيش ۱۸۴۳ع ۾ انگريزن سنڌ تي قبضو ڪيو ته سنڌ جي گهڻن خاندانن وقت جي هوا جو رخ ڏسي انگريزن جي آڻ مڃي، پر پير صاحب پاڳارن جا ساڻن اڪثر اختلاف رهيا. ان ڪري ئي انگريزن ۽ سندن عملدارن سان پير صاحب پاڳاري جي مريدن جا مسلسل مقابلا رهيا. پير صاحب پاڳاري حزب الله شاه تخت ڌڻي جي گاديءَ وارا پاڻيتاليه سال ۱۸۴۸ع کان ۱۸۹۰ع تائين خيرپور جي ميرن ۽ انگريزن جي عملدارن سان مقابلي ۾ گذريا. ۱۸۹۳ع کان وٺي تقريباً ۱۸۹۸ع تائين ٿرپارڪر، سانگهڙ ۽ خيرپور ۾ مارشل لا جو راڄ رهيو ۽ پير صاحب پاڳارن جي مريدن تي تمام وڏيون سختيون ٿيون، ايتري قدر جو سردار خانبهادر محمد يعقوب جڏهن سيپٽمبر ۱۸۹۸ع ۾ حيدرآباد جو ايڪٽنگ ڊپٽي ڪمشنر ۽ ٿرپارڪر جو ڊسٽرڪٽ ميجسٽريٽ هو ته هن سنڌ جي ڪمشنر کي هڪ خط لکي سفارش ڪئي ته سنڌ جي انهن علائقن ۾ جتي حر رهن ٿا مجرم قبيلي وارو ايڪٽ (ڪرمنل ٽرائيز ايڪٽ) (Criminal Tribe's Act) لڳايو وڃي. ان ايڪٽ جو مطلب اهو هو ته جيڪو چوري ته آءُ پير صاحب پاڳاري جو مريد آهيان يا حر آهيان ته اهو ماڻهو سندس پنهنجي چوڻ مطابق ئي مجرم ثابت ٿيو ۽ حڪومت کي حق هوندو ته ان نئين لڳايل قانون مطابق ان ماڻهوءَ کي سزا ڏني. پيو قانون اهو لڳايو وڃي ته جيڪي ماڻهو پاڻ کي حر سڏائين ٿا انهن کي ملڪ بدر ڪري ڏورانهن علائقن ۾ سرحد، پنجاب، راجستان، مهاراشٽر ۽ دکن ۾ لوڙهن (Concentration Camps) ۾ رکيو وڃي. حالانڪ حر ڪنهن هڪڙي قبيلي سان تعلق رکندڙ نه هئا ۽ نڪي پير صاحب پاڳارن جا جيڪي مريد هئا سي سڀئي حر حڪومت جي خلاف تحريڪ يا بغاوت يا جرم ۾ ملوث هئا. پر انهن سڀني ڳالهين هوندي به حرن تي جيڪي سختيون ٿيون تن جو مثال تاريخ ۾ نٿو ملي. قومن کي محڪوم رکڻ لاءِ انگريزن اهو طريقو اختيار ڪيو جو سندن اڳيان سر نه جهڪائڻ وارن جي ”جن“ ٻڃي کي ناس ڪرڻ جي فڪر ۾ رهندا هئا. پر اهي سختين وارا ڪم انگريز پنهنجي هٿن سان ڪندا هئا. پر پنهنجي آفيسرن هٿان ڪرائيندا هئا، جيئن سنڌي ۾ چوندا آهن ته ”جيڪڏهن ڪنو ڪم ڪرائڻو هجي ته ڪرائجي پيد ڪان.“ سنڌ جي ماڻهن وٽ جيڪي ننگ ناموس ۽ راه ۽ رسر جا طور طريقا هئا، سنڌ جي آفيسرن کي انهن جي چڱيءَ طرح خبر هئي. هو وڏن توڙي ننڍن جي ڏڪندڙ رڳن کان واقف هوندا هئا. هنن کي خبر هئي ته ڪهڙو وار ڪبو، ڪهڙو ڌڪ هڻبو جو

ڏنهي ماڻهوءَ کي ڏکيو لڳندو. ڪهڙي قسم جي گفتگو، ڪهڙي قسم جي گارگند، ڪهڙي قسم جي هلت چلت سنڌين کي ڏکي لڳندي. انهيءَ ڪري پنهنجي آقاڻن وٽان هنن کي چوڻ ڏنل هئي ته ماڻهن سان جيڪا وڻين سا روش اختيار ڪن، پر رڳو ايترو ڪن جو ماڻهن جي دلين تي انگريز جو ڏهڪاءُ قائم هجي.

انهن ”انصاف پسند“ انگريزن کي سنڌ ۽ هند مان اهڙا عملدار ملي ويندا هئا جيڪي ذاتي فائدي حاصل ڪرڻ لاءِ پنهنجن سان به ٻيڙائي ڪرڻ کان ڪين ڪيائيندا هئا. انگريز پاڻ ۽ سندن چاڙتا انهن ماڻهن تي ڪڙڙي نظر رکندا هئا جيڪي انگريزن جي سلامتي پرڻ کان ڪيائيندا يا لهرائيندا هئا يا جيڪي حاضري پرڻ ۾ دير ڪندا هئا.

انگريز حڪومت جي هڪ سو سالن جي دوران انگريزن ۽ سندن چاڙتن جو پير صاحب پاڳارن ۽ سندن مريدن سان خصوصي ويو رهيو. جڏهن انگريزن ڏٺو ته هيءُ گروهه سڀني ساهي هلي ٿو ۽ انگريزن جي آڏو سندن مرضيءَ مطابق اهڙيءَ طرح آڻ ٽٽو مڃي جهڙيءَ طرح پيا ٿا مڃين يا جهڙيءَ طرح هو پاڻ ٿا چاهين ته هنن پنهنجي ڪارندن کي چڙواڳ چڙي ڏنو ته اهڙن ماڻهن سان جهڙو وڻين تهڙو سلوڪ ڪن پر ڪين آڻ مڃرائين. اهڙن عملدارن ڄاڻي ٻجهي جڏهن ماڻهن سان بي حياتيءَ ۽ نرجاهيءَ وارو ورتاءُ ڪيو ته ماڻهن به پنهنجي عزت بچائڻ لاءِ انگريزن جي ڪارندن کي منهن ڏنو ۽ نيٺ مهڏو اٽڪايو. هيڪر جو ڳالهه اتي ته اها وڌندي رهي. حڪومت وارا جيڪي پنهنجي فخر، هٿ ۽ ڏاڻيءَ جي گهوڙي تي چڙهيل هئا تن جي سامهون ڪنهن عزت واري جي عزت محفوظ ڪانه هئي. جيڪي ماڻهو پنهنجي عزت جا گهورا هئا، سي جيستائين سندن وس پچندو هو تيستائين حڪومت جي ڪارندن کان پري ۽ پاسيرا رهندا هئا، پر جڏهن ڪارندا اچي ڳچيءَ ۾ ڳل پوندا هئا ته تصادم لازمي هو. سنڌ جي ان وقت جي رسر ۽ رواج مطابق هن غيور قوم ڄاتو ٿي ته مڙس جو اهو ڪم نه هو ته ڪاٺيارو ٿي، بي عزتي سهي، ملاي وڃي.

انهيءَ ڪري سنڌ ۾ انگريزن جا چاڙتا اهڙا ماڻهو هٿ ڪندا هئا جيڪي انگريزن کي نه پوڄڻ وارن جي خلاف اهڙي قسم جي پروپيگنڊا ڪندا رهندا هئا جنهن مان ماڻهو سمجهن ته پير صاحب پاڳاري مجرم آهن. انگريزن کي اهڙا اهل قلم هٿ اچي ويندا هئا جن کان اهو لڪرائيندا هئا ته انگريز ”انصاف پسند“ آهي جو اسان کي

پير صاحبين پاڳارن ۽ سندن مريدن جا ميرن حاڪمن سان لاڳاپا

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب چيو ته:

پير صاحب پاڳاري جي خاندان جا پير توڙي پيا بزرگ جيڪي ٿي گذريا آهن انهن جو اسلامي معاشري، تهذيب ۽ تمدن کي وڌائڻ ۾ وڏو هٿ رهيو آهي. انهيءَ زماني ۾ اهو فرق ته هونئي ڪونه ڪو ته حاڪم جدا آهي ۽ محڪوم جدا آهي. حاڪمن جو ڪر حڪومت ڪرڻ هو. مرشدن ۽ مريدن جي سلسلن ۾ مداخلت ڪونه ڪندا هئا. پنهنجا ملڪي حاڪم سيدن پيرن جي وڏي عزت ڪندا هئا. وڏن بزرگن وٽ پاڻ لنگهي ويندا هئا ۽ وڃي سندن مريد ٿيندا هئا يا کائنن دعا ڪرائيندا هئا. صلاح مشورو ڪندا هئا، ۽ ضرورت جي وقت کائنن مدد طلب ڪندا هئا. سوفي سگورا اها ڪوشش ڪندا هئا ته حاڪمن ۽ محڪومن ۾ ڪو فرق نه اچي. جيستائين پير صاحب پاڳارن جي خاندان وارا پيرن بزرگن جي پيٽ ۾ عوام کي ڏٺڪ ويجهڙا رهيا. جيستائين حڪمرانن جو تعلق آهي ته اسان کي ٽن دؤرن جا حڪمران نظر اچن ٿا. انهيءَ مان پهريون دؤر آهي مغل حڪومت جي پڇاڙي ۽ ڪلهوڙن جو اوائلِي دؤر. ٻيو دؤر آهي ٽالپورن جو ۽ ٽيون دؤر آهي انگريزن جو. هي ٽي دؤر آهن جن کي ڏسي اسان ڪجهه اندازو ڪري سگهون ٿا ته هن گاديءَ جو وقت جي حاڪمن سان ڪهڙو تعلق هو. پهرئين دؤر بابت اسان کي في الوقت حال گهٽ معلومات آهي. سائين محمد بقا شاه صاحب حضرت روضي ڌڻي (سيد محمد راشد صاحب) جو والد هڪ وڏو عالم ۽ عابد زاهد هو. سندن شهادت به ائين به ٿي ڪتابن جي پري مٿي تي کنيو پئي ويو، اڪيلو، پيرين پنڌ. ساڻن ٻيو ڪو اللهو ساڻي يا همراھ ڪونه هو. ان زماني ۾ به چور چڪار هئا. جن سائين محمد شاهه کي هڙ مٿي تي کنيو ويندي ڏٺو ته سمجهيائون ته ڪا ملڪيت کڻيو پيا ڇڏڻ. ڪتابن جي ان هڙ جي ڪري کين شهيد ڪيائون. اها ڪلهوڙن جي دؤر جي الله آهي.

البتہ اسان کي معلوم آهي ته جناب محمد راشد شاه صاحب جن جي وقت ٽالپورن ڪلهوڙن کان حڪومت ورتي. ٽالپورن سان پيرن پاڳارن جو ڪوبه

هيٺ، آرام جي زندگيءَ کي ترجيح ڏين ها. انهيءَ احساس هئڻ جي ڪري منهنجي دل ۾ هميشه اها خواهش هئي ته آءٌ معلوم ڪريان ته اهي حر ڪهڙي قسم جي قوم هئا، ڪهڙي مٿيءَ مان ٺهيل هئا، ۽ ڇا هو سدائين قورو ۽ لٽيرا هئا جيئن انگريز اسان کي ميجرائٽن جي ڪوشش ڪندو رهيو يا واقعي صلح پسند ماڻهو هئا جن کي انگريزن جي انهيءَ هٿ جي گهاٽي ۾ پيڙڇڻو پيو هو. اهو معلوم ڪرڻ لاءِ مون ڊاڪٽر بلوچ صاحب کان پڇيو ته انگريزن کان اڳ اسين جي زماني ۾ پير صاحب پاڳارن ۽ سندن مريدن جو وقت جي حاڪمن ۽ پيرن قومن سان ڪهڙو تعلق هو. ڊاڪٽر بلوچ صاحب جن انهيءَ ڪهڙي سوال جي جواب ۾ جيڪي فرمايو تنهن ۾ حرن جي پوري هڪ سئو ساله ڪهاڻي اچي ٿي وڃي. جيڪي پاڻ چيائون سو ان وقت وڏيو ڪيميرا تي ورتو ويو ۽ پوءِ ڪاغذ تي ڊاڪٽر معطر بلوچ ۽ مون ٻوڙيءَ ۾ ويهي لکيو. اهو سڄو احوال هيٺ عرض رکجي ٿو. گول ڏنگين ۾ واڌارا ۽ تشريحون منهنجي طرفان آهن جيڪي مون يا ته ڊاڪٽر بلوچ صاحب ۽ پير بزرگن جي ڪتابن ۽ مضمونن مان ورتا آهن يا منهنجي پنهنجي دل جا غبار، منهنجا پنهنجا ذاتي خيال آهن. ڏنگين کان ٻاهر وارا لفظ جيئن آهن تقريباً تيئن ڊاڪٽر صاحب جن جا پنهنجا آهن. سواءِ انهيءَ جي جو ڪٿي ڪٿي ڳالهائيل لفظن کي اڳتي پڙهڻي ڪري جملا پورا ڪيا ويا، يا بر وقت ڪا ڳالهه ياد نه هئي ۽ پوءِ ياد آئي ۽ پوءِ بيان ٿي ته ان کي پنهنجي صحيح جاءِ تي رکيو ويو.

محمد عمر چند

ذاتی ضد ڪونه هو. الله وارن بزرگن جو اهو عقيدو هوندو آهي ته اصل حاڪم ته سمورن جو الله (جل شانہ) آهي؛ هي جيڪي حاڪم آهن سي زماني جا حڪمران آهن ۽ زماني جا حڪمران زماني جي سلسلي جا تابع هوندا آهن. انهيءَ نقطہ نظر کان جناب محمد راشد صاحب جو جيڪو رويو هو سو ان مان ظاهر ٿو ٿئي جو پاڻ مير فتح علي خان کي پنهنجي هڪ خط ۾ نفس سان پيشو ڪيو. نفس فتح علي گفت يعني فتح علي جي نفس جو چوڻ آهي ته هيئن ٿيڻ گهرجي. يعني فتح علي طاقت جي غمازي ٿو ڪري. حالانڪ مير فتح علي خان سان لڙڪا ڪا سندن ذاتي ڪاوڙ هئي نڪي ڪو ساڻس ڪنهن به قسم جو ڪو تعلق هو. زماني جا جيڪي ماڻهو آهن سي زماني جا سلسلا پيدا ڪن ٿا. سڀڪنهن جي واٽ پنهنجي آهي. انگریز (انگریز جو عام دستور ۽ سوچ وڃياري ٿي وئي هئي. هنن لاءِ حڪومت ڪائنات رکڻ جو مقصد ٻين مڙن تي سوچ وڃياري رکڻ هئي. هنن لاءِ حڪومت ڪائنات کان وڌيڪ اهم هو. پنهنجي مقصد پوري ڪرڻ لاءِ انگریز انهن ڪندو هو جو جيڪي طاقتور قريون هونديون هيون تن سڀني سان الڳ الڳ ملي، کين هڪٻئي جي خلاف پڙڪائيندو هو ۽ ويڙهائيندو هو. هن کي به چوندو ته اسان توسان آهيون، هو تنهنجو دشمن آهي، اسان کي بس چئي ويو آهي ته تنهنجي خلاف ڪجهه ڪرڻ وارو آهي. هن کي به چوندو هو ته اسان توسان آهيون، پر صاحب جن کي عزت ڏيندا هئا پر مير صاحب کي پنهنجي ملهن پهچندا هئا ۽ هتي ڏيندا هئا ته پيرن پاڳارن سان پڇڻ وارو جيڪڏهن ڪو ماڻهو آهي ته اهو تون آهين. اهڙيءَ طرح هڪڙن کي ٻين خلاف سازش ۾ استعمال ڪندا هئا. اهو خاص عداوت وارو سلسلو پير صاحب حزب الله شاھ جي گاديءَ واري وڏي عرصي ۾ پيدا ٿيو جڏهن هڪ طرف ته انگریزن پنهنجي پيرن کولڻ جون ڪوششون ڪيون ته ٻئي پاسي مير صاحب پنهنجي اثر رسوخ وڌائڻ لاءِ هڪ ٻي هتي رهيو هو. پير صاحب حزب الله شاھ ۱۸۴۷ع ۾ گاديءَ تي ويٺو ۽ سگهوئي پنهنجي وڏائيءَ سان جماعت کي منظر ڪيائين ۽ مريدن ۾ اتفاق ۽ جان نثاريءَ جو جادو پيدا ڪيائين. اهڙيءَ طرح جماعت ۾ هڪ وڏي طاقت پيدا ڪيائين. جنهن جي ڪري انگریز سان سختيءَ وارو رويو قائم رکيائون جيڪو ان کان اڳ ڪونه ٿي سگهيو ۽ مير صاحب سان به سختيءَ وارو رويو رکيائون. اهو انهيءَ ڪري نه هو ته هر ڀيرو

ڪنهن سان مهاڏو اٽڪائجي، پر انهيءَ ڪري ته دنياڌاريءَ وارن سان گهڻو غرض نه رکجي ۽ سچ ۽ حق جي ڳالهه تي قائم رهجي، ۽ ان ۾ ڪنهن غير الله جي ڪاڻ نه ڪڍجي. ڪردار جي اها پختگي هئي جيڪا کانئن اڳ پير صاحب صبغت الله شاه (اول) ۾ هئي ۽ کانئن پوءِ وري پير صاحب پاڳاري شهيد صبغت الله شاه صلب (ثاني) ۾ ڏسڻ ۾ آئي. جناب حزب الله شاه جو به اهو ساڳيو طريقو هو. جنهن جو خاص نقطو اهو هو ته حق جي ڳالهه تي ڪنهن جي ڪاڻ نه ڪڍڻ، سچ چوڻ تي ڪنهن کان به نه هيڃڪڻ، پنهنجي آزاد خياليءَ کي قائم رکڻ، ۽ سمجهو ته الله تعاليٰ تي ائين توڪل رکڻ جو جيڪو پشواڇ آيو ته اهو اڄ ئي خرچ ڪري ڇڏڻ، سياڻي وري ته الله ڏيندو واري اصول تي هلڻ. اهي سڀ سندن خوبيون هيون جيڪي ان زماني ۾ ٿيندڙ واقعن مان پٿريون ٿيون.

انهيءَ زماني ۾ انگریزن جي اندروني چورچ تي اهڙا واقعا ٿيا جو پير صاحب جي گاديءَ جي مخالفن جون ڪار روايتون وڌيون. انهن کي ڏسي پير صاحب جي مريدن پاڻ مرادا اهڙا ڪم ڪيا جن مان هڪ پاسي ته سندن جان نثاريءَ جا ثبوت مليا ۽ مريدن ۾ پٽيءَ جو جذبو پيدا ٿيو، پر ٻئي پاسي ڪن مريدن اهڙا به ڪم ڪيا جيڪي پير صاحب حزب الله شاه جي مرضيءَ جي خلاف ٿيا ۽ سندن ناراضگيءَ جو باعث ٿيا، ايتري قدر جو ڪيترن ماڻهن کي درگاه تي اچڻ کان منع ڪيائون. اهڙيءَ طرح گاديءَ جي عزت رکڻ ۽ گاديءَ جي مخالفن سان وڙهڻ ۽ گاديءَ جي دشمنن سان مقابلن ڪرڻ جا ڪيترا واقعا انهيءَ زماني ۾ پترا ٿيا. فقيرن جي جان نثاريءَ جو اهو واقعو بيان ڪجي ته ڪيئن اڳئين وريام فقير بر ۾ پير صاحب جن جي دعوت ڪئي جو ان جي ڳالهه فقيرن ۾ اڃان هلندي ٿي اچي. پير صاحب حزب الله شاه صاحب سفر تي چڙهيو پئي آيو. ساڻن گڏ ٻيا ڪي ماڻهو هئا جيڪي (پاڻ به مريد ڪين هئا، پر ساڻن محبت، ادب ۽ لحاظ واري واٽ هين) انهن مان هڪڙو ماڻهو ڪو اهڙو هو جو پير صاحب جن سان هن سفر ۾ همڪار هو. معلوم ٿئي ٿو ته وڏو ماڻهو هو، ان اڳي ڪا اهڙي ڳالهه ٻڌي هئي ته پير صاحب جا مريد پير صاحب تي اهڙا ته عاشق آهن جو پير صاحب جن جو جيڪڏهن حڪم ٿئي ته آسمان مان تارا لاهي اچن. سو ان حقيقت جي آزمائش جو سوچيائين. سفر ۾ ان وقت نوابشاھ ۽ شاهپور ڇاڪر جي وچ واري بياباني پاڳي مان لنگهي رهيا هئا جنهنڪري سنمير وارو پوئو چوندا هئا. هاڻي ته، بئراج پوڙ کان

انهن ٻارهن چوڪين جا مک پاڻ مقرر ڪيائون. مقصد هو ته اهڙو نظام هجي ۽ هڪ اهڙي تنظيم هجي جو ڪنهن به وقت ڪا ضرورت پوي ۽ سنڌ ٿئي ته سنڌ سان گڏ ٿئي. اڳتي هلي حڪومت سان جماعت جا جيڪي تڪرر ٿيا ته انهن ۾ اها حڪمت عملي ڪم آئي. جيڪي مک هئا انهن تي اهو ڪم رکيل هو ته جيڪي جماعت جي لاءِ اهميت واريون خبرون هجن سي چوڪيءَ وارن ماڻهن کي ٻڌائين ۽ سمجهائين. (ملهار فقير چوي ٿو ته پاڻ طارق (وهاڻو تارن جهڙا ماڻهو) مقرر ڪيائون، جيڪي سڄي جماعت کي اهڙيون خبرون پهچائيندا هئا.)

فرق جو بنياد پوڻ

پير صاحب حزب الله شاھ جيڪي چوڪيون قائم ڪيون سي سالر جماعت جون چوڪيون هيون. (اهو سالر جماعت وارو نالو مٿن پوءِ پير جڏهن فرق وارا اڀريا، ان جماعت کي عام جماعت کڻي چئجي.) ان زماني ۾، جماعت ۾ ڪي سر ٿريا اهڙا ماڻهو هئا، جن پنهنجي ليکي، پنهنجي سر، پنهنجي initiative تي بظاهر ابتاءُ ڏيئي ڪنيا. پير صاحب حزب الله شاھ انهيءَ کي ضابطي ۾ آندو ۽ ڪنٽرول (control) ڪيو. شروعات ائين ٿي جو پير سائين محمد راشد (روضي ڌڻي) يا صبغت الله شاھ اول مان ڪي پير صاحب حزب الله شاھ جي زماني تائين اڃان جيئرا هئا، جڏهن پير صاحب جن اڃان ننڍا هئا. سڀني خليفن مان وڏي ۾ وڏو خليفو ڪڙئي گنهڙ وارو خليفو محمود نظاماڻي هو. ڪڙيو گنهڙ ٽنڊي محمد خان تعلقي ۾ آهي. خليفو محمود وڏو عالم ۽ درويش هو ۽ وڏي ڳالهه وارو هو. (سندس علمي ۽ ديني خدمتون تمام گهڻيون آهن.) عيد يا رجبيءَ جي موقعي تي درگاهه تي آيو. سندس وڏي عمر توڙي سندس خلافت واري درجي جي ڪري کيس ڪٽ وجهي ڏنائون. خليفو نبي بخش لغاري به پوءِ آيو ۽ وڏي خلفي جو پڇيائين. ڇيائون ته هو ڏانهن ڪٿ تي وينو آهي. وٽس وڃي خلفي نبي بخش چيو ته ”اوهان وڏا خليفاهو. جيڪڏهن اوهان ائين ڪندا ته ٻيا ماڻهو به ائين ڪندا. يا ته مرشد سان پيري مرديءَ وارو احترام رکجي يا ته پوءِ انهن ڳالهين کي ڪڍي ڇڏجي.“ خليفو محمود صاحب اها ڳالهه ٻڌي اٿيو ۽ چيائين ته ”اوهان سچ ٿا چئو.“ ۽ انهيءَ

آئي، آباديون ٿي ويون آهن، پر ان وقت اهو علائقو صفا رڻ پٽ هو. اها ڳالهه ان ماڻهوءَ جي ٻڌل هئي ته ان پوئي بيبان ۾ پاڻي ڪونهي ۽ ان کي ويجهو ڇڪو پاڻي آهي سو ويهه ميل پري آهي. ان وقت سفر جو ڪاروان ان پوئي مان گهڻي رهيو هو. سو ان ماڻهوءَ پير حزب الله شاھ صاحب کي عرض ڪيو ته ائين اوهان جا مريد اهڙا عاشق آهن جو جيڪي چئجين سو ڪري ٿا ڏيکارين. ڀلا مان جي مريدن مان اهڙو به ڪو آهي جيڪو هن رڻ پٽ ۾ اوهان جي دعوت ڏي ڏيکاري. تڏهن پير صاحب جن چيو ته ها هڪڙو فقير آهي جيڪو اهو ڪم ڪندو. هن ماڻهوءَ وري به ان ڳالهه تي زور رکيو ته اسان آيا آهيون ته اهو ڏسون. اوهان مهرباني ڪري اهو حڪم ڏيو ته اتي دعوت رکن. پير صاحب جن وريام پير خاصخيليءَ ڏي سلام چوڻي موڪليا ۽ چيائون ته سمنبر واري پوئي جي وچ (فلاڻي) کي فلاڻي ڏينهن) دعوت ڪريو. وچ ۾ ڏينهن به ڪي گهڻا ڪونه هئا ۽ وڏي مهلت به ڪانه هجي پر وريام فقير وڏي همت ڪئي جو هزارين ماڻهو اتي هڪ وڏو تلاءُ ڪوٽائي ست سؤ اٺن تي ساندارا رکي اهي ويهن ميلن جي پنڌ وڃي پاڻي پريندا آيا تان جو تلاءُ پوري تار ڪيائون. طنبو اچي ويا، شاميانا اچي راتو رات لائي ڇا مان ڇا ڪري ڇڏيائون. اهڙيءَ طرح ان رڻ پوئي ۾ شاندار دعوت ڪيائون جو ان ماڻهوءَ کي ته ڏندين آڱريون اچي ويون. مطلب ته اهڙا ويڃ هئا. هيءَ وريام فقير جيڪو مارشال لاءِ جي زماني (۱۹۴۷ع) ۾ شهيد ٿيائون اهو ان وريام فقير جو پوٽو هو.

جماعت جي تنظيم

پير صاحب حزب الله شاھ جماعت کي نه رڳو ديني طريقي تي آندو جو کين وري، نماز، ذڪر ۽ فڪر جي تلقين ڪيائون، پر ان سان گڏ جماعت کي مجاهدانه رڻ تي منظم ڪيائون جنهن جو مثال به اسان کي پيءُ ڪنهن گاديءَ ۾ ڪونه ٿو. اڪثر پيرن مريدن ۽ صوفين بزرگن جا سلسلا خليفن جي ذريعي هلندا آهن. عت جو هر ماڻهو ان مرشد جي سلسلي جي روح جي غمازي ڪندو آهي. صاحب حزب الله شاھ پهريائين پهريائين سڄي جماعت کي جاڳرائي طور تي ڪيو. ان کي ٻارهن ڀاڱن ۾ ورهائيندڙن جن کي ”ٻارهن چوڪيون“ چيائون.

ڪي ايترو چوڻي ته ڪي ڪي ويو جو پنهنجي خاص سنگت جوڙيائين جن کي سمجهيائين ته ”گاديءَ واري پير پاڳاري ۽ ٻين پيرن ۾ فرق رکڻو آهي.“ اها سنگت پوءِ ’فرق وارا‘ سڏجڻ لڳي ۽ ان ۾ وڏو واڌارو ٿيو. پير صاحب جن جماعت ۾ ڪو فرقو نٿو ڄي خلاف هو. سندن خيال هو ته جماعت هڪ هجي. پر تيستائين غلام نبيءَ اهو فلسفو فرق وارو وجهي ڇڏيو هو. جنهنجي معنيٰ اها هئي ته ”اسان کي پير پاڳاري، گاديءَ واري ۾ (۽ سندس ٻين مٿن مائٽن يا ٻين پيرن ۾) فرق ڪرڻو آهي. بس، پير هڪ ئي آهي ان کي ئي سلام آهي.“

ڏسجي ٿو ته اهي حالتون انگريزن سان ٽڪر هڻڻ جي ڪري ٿيون جن جي ڪري ماڻهو مجبور ٿيا ته پنهنجي پير کي ٻين کان آزاد، مختلف سمجهن. پير صاحب بظاهر ان اصول کي رد (condemn) ڪيو. ان ڪري فرق وارن جي ڪاررواين تي سختي ڪيائون، انهن جي ڪاررواين کي رد condemn ڪيائون، پر ڳالهه کي root out ڪونه ڪيائون (ڳالهه جي پاڙ نه پٽيائون). ان ڪري جو سمجهيائون ته اهو اصول پنهنجي جڳهه تي صحيح هو. جڏهن ڏٺائون ته هي ماڻهو جهيڙا جهڳوڙا ٿا ڪن ته انهن ڳالهين کان کين منع ڪيائون.

(ان زماني ۾ جيئن ٻاهرين مخالفت وڌندڙ ڏسڻ ۾ آئي تيئن فقيرن وٽ ٻڌي ۽ يڪجهتي وڌي ۽ پنهنجي پير کي هو زماني جي ٻين حاڪمن ۽ بادشاهن سان پيٽل لڳا ۽ جهڙيون سهوليتون حاڪمن وٽ هيون اهڙيون سهوليتون پير صاحب کي مهيا ڪري ڏيڻ جا بندوبست ڪيائون. ملهار فقير خاصخيلي پنهنجي هڪ ڪتاب ۾ انهن سهوليتن جو ذڪر تمام سهڻي پيرائي ۾ ڪيو آهي ته ڪيئن جماعت پنهنجي مرشد سان هر قسم جي وفاداريءَ جو ثبوت ڏنو. دنيا ۾ ڏٺائون ته جيڪي شهنشاه آهن انهن جي سرن تي تاج آهن ته هنن به مرشد کي تاج پهرايو جيئن ٻين شهنشاهن سان ڪلهو ڪلهي سان ملائي ٻيهن... تاج به اهڙو ٺهرايائون جنهن ۾ لکين روپين جا هيرا ۽ جواهر چڙيل هئا. الغرض پنهنجي مرشد کي پوڻاڪ اهڙي پهريائون جيڪا شهنشاهن جي شايدان هجي، سندن ڪامين کي سوين مٿين واريون تلوارون هونديون هيون، سندن سواريءَ لاءِ هاڻي مهيا ڪيائون. سندن درٻار شاهنشاهي درٻار وارو ڏيکاءُ ڏيندي هئي. سفر تي نڪرڻ وقت سندن اهڙائي شاهي بندوبست هوندا هئا جهڙا ٻين حاڪمن جا. مريدن ان

وقت خليفه لغاريءَ جي آڏو اها ڪٽ ڪٽائي اڇلارائي ڇڏيائين، ۽ وڏي سڌ جماعت وارن کي چيائين ته ”اها ڳالهه ياد رکجو جيڪا خليفو نبي بخش چوي ٿو.“

اڳتي هلي اهڙيءَ سوچ ويچار جي ضرورت اڃان ئي وڌي وئي، اهو ان ڪري جو انگريزن جڏهن پيرن ۾ قوت وجهڻ چاهي ته پڳدار کان سواءِ ٻيا جيڪي ويجهو ماڻ هئا، انهن کي اڳتي ڪرڻ جون ڪوششون ڪيائون. (ڪي خاص ماڻهو مريدن وٽ توڙي حڪومت وارن وٽ پڳدار جي ماڻهن کي اهميت وارو ڪري ڏيکاريندا هئا، ڪانهي ڪرامت وارو ڪري پيش ڪندا هئا ته جيئن هڪڙا مريد پڳدار پير جي پويان لڳن ته ٻيا مريد اهڙا هجن جيڪي ٻين پيرن جي پويان لڳن ته جيئن مريدن جي جماعت جي ٻڌي ٿئي پوي ۽ ماڻهن تي ڪنٽرول ڪرڻ آسان ٿي پوي.) خليفه نبي بخش جهڙن سياڻن مريدن اها ڳالهه سمجهي ورتي ان ڪري نبي بخش جي زماني ۾ ماڻهن اها ڳالهه سڪي ته پير جو احترام ڪبو. اها پڪي ڪري سمجهيائون ته پاڳاري پڳدار جهڙو ڪو پير ڪونهي.

خليفه نبي بخش جي جوانيءَ جي زماني ۾، پير صاحب علي گوهر شاه جي زماني ۾، ۱۸۳۴ع ۾، شاه شجاع پٺاڻن جو لشڪر وٺي سنڌ تي حملو ڪري آيو هو جنهن جو مقابلو سنڌ جي مجاهدن ڪيو. سنڌ جي آزاديءَ کي بچائڻ لاءِ مجاهدن جيڪي ڪارناما سرانجام ڏنا، اهي واقعا خليفه نبي بخش پنهنجي سر ڪيڏاري ۾ ڳايا آهن. اڳي شاعر امام حسن ۽ حسين جي شان ۾ ڪيڏارو ڳائيندا هئا، ۽ ڪربلا جي ميدان جو ذڪر ڪندا هئا. خليفه نبي بخش ڪرڙيءَ جي ميدان تي قبل جنگ جو احوال ڏنو آهي ۽ خليفه صاحب سنڌ جي شهيدن کي ڳايو آهي.

ڪرڙي ڪاٺي رت، پٽ نه وجهي وات ۾،

پڙ ۾ پهلوئائين جي ويندي پير کي پٽ،

جنين نيٺ نٿس، نينهن نه لائي تن سين.

خليفه نبي بخش جي وفات کان پوءِ سندس فرزند غلام نبيءَ اها ڳالهه وڌيڪ پڪي ڪئي. غلام نبي پير حزب الله شاه جو هر عمر هو، ننڍي هوندي پاڻ ۾ گڏ رانديون ڪندا هئا. غلام نبي اهو اصول پيدا ڪيو ته ”سلام هڪڙي پير کي. الله هڪ آهي، رسول به هڪ آهي ته پير به هڪ. باقي نڪو پير جو ڀاءُ، نڪي پير جو پٽ، نڪي پير ڪو. سلام آهي ته پڳدار کي آهي.“ هو جڏهن انهيءَ ڳالهه

عشق ۾ پير صاحب لاءِ ڪوٽ ۽ قلعا ٺهرايا، روضا، تيجرون ۽ مسجدون ٺهرايون، بنگلا، شڪارگاه ۽ باغ ٺهرايا، انهن ڳالهين سان هڪڙي طرف مير حسد ڪرڻ لڳا، ٻئي طرف انگريزن کي غار لڳندي هئي ته ملڪ جا بادشاه اسين آهيون، پر بادشاهي ناٺ وري هيءُ پير ٿو ڪري، هيءُ امي ڪير جو اسان سان مقابلو ڪري. (انهيءَ زماني ۾ ڪيترا واقعا اهو ٿيا جن انهن فرق وارن مريدن کي ميدان ۾ آندو ۽ اهي ڪن ڏوهن جي ڪمن ۾ ملوث ٿيا.

هڪ ته پير حزب الله شاه صاحب تي ڪو حملو ٿيو يا ڪنهن حملي جو خدشو هو. پوءِ ان سلسلي ۾ ميرن سان مهاڏو ٿيو، هالا جي مخدومن ۽ پير جهنڊي وارن سان اٿوٿ ٿي. انگريز ۽ سندس بگهاردار اهڙن موقعن فراهم ڪرڻ جا ماهر هوندا هئا ۽ انهن ڳالهين کي استعمال ڪرڻ ڄاڻندا هئا. هنن پير صاحب جي مخالفن جي پٺڀرائي ڪئي جنهن تي فرق وارن جتي جتي ڪا مخالفت هئي اتي حملا ڪيا. اهي ڪم پير صاحب جي مرضيءَ کان سواءِ پنهنجي مرضيءَ موجب ڪندا هئا. فرق وارن هالا جي مخلوم محمد زمان صاحب تي حملو ڪيو جيڪو پاڻ ته بچي ويو، پر سندس خادم ميو فقير زخمي ٿي پيو. انهن فرق وارن پير پوڄنڊيءَ وارن تي حملو ڪيو، جن جا ڪيترا ماڻهو مارجي ويا ۽ ڪي فرق وارا فقير به مارجي ويا. پير فضل الله جهنڊي واري کي به سفر جي حالت ۾ شهيد ڪيائون. ان جو مڪيس پير حزب الله شاه تي ٿيو، پر پوءِ (پير شهيد جي ڀاءُ) پير رشيدالدين صاحب العلم مڪيس جي پوٺواريءَ کان انڪار ڪيو. ان ڪري ڪيس ختم ٿي ويو. انهيءَ زماني ۾ پير وڏو ڪم اهو ٿيو آهي جو مير صاحب مير علي مراد خان کي فقيرن مان مڪنهن هڪڙي فقير، (جهنڄو نالو الله بخش سنجراڻي هو ۽ ڳوٺ ڪچهري واه جو ويٺل هو) تنهن وڃي پستول هنيو، جيڪو مير صاحب کي لڳو ته مڪو نه پر پوءِ مڪيس تمام گهڻو ٿيو. اها به ساڻين حزب الله شاه جي زماني جي ڳالهه آهي. الله بخش سنجراڻي پاڻ مرادو پنڌ ڪري مير صاحب کي مارڻ لاءِ طهر پور ويو. اتي مير علي مراد خان پنهنجي فوجين جي چڪاس پئي ڪئي ته هن پوريءَ فوج جي سامهون مير صاحب تي فائر ڪيو. گولي مير صاحب کي ڪٽار لڳي، مير صاحب بچي ويو، پيادن الله بخش سنجراڻيءَ کي بروقت قتل ڪري ڇڏيو، ان کان پوءِ پير صاحب جن کي قاعدي جي تڪليف پهتي، ڪجهه وقت

ڪيس حيدآباد آڻي رهايو ويو. مگر ڪيس پير صاحب تي ڪونه بيٺو ۽ پاڻ آزاد ٿي ويا.

غلام نبيءَ کي ٽولا پيدا ڪيا هئا جيڪي ڪيس پنهنجو ’استاد‘ ڪري سمجهندا هئا. سندن اصول هو ته استاد کان جنهن هٿ ورتو ته ان جو سر به استاد تان قربان. جيئن استاد چونڊو تيئن ڪيو. پوءِ پير صاحب ماڻهن کي منڃ ڪئي پر هو نه مڙيا. آخر پير صاحب انهن کي چيو ته اوهين درگاه تي نه اچو. اوهان جي درگاه تي اچڻ جي ڪا ضرورت ڪانهي. اسين ٻاهر اچون ته اوهين زيارت ڪريو. اوهين فساد ٿا پيدا ڪريو. خلق خدا جيءَ کي ٿا اوهين ڪاريو. انهن ۾ ڪي ته وڏا وڏا چڱا ماڻهو هئا، جيئن سيد سليمان شاه جيڪو علم وارو هو ۽ اديب ۽ شاعر هو. پير صاحب سليمان شاه کي پاڻ وٽ گهرائي ڪيس سمجهايو ته ”هيءَ ڳالهه غلط آهي، جيڪا غلام نبي ڪري پيو. اوهان انهيءَ ڳالهه کي ڇڏيو. انهيءَ کان مڙو.“ تنهن تي هن ٻانهون ٻڌي عرض ڪيو ته ”ساڻين اسان جنهن جي سڳي ۾ اچي ويا آهيون انهيءَ کان تتي نه سگهنداسون.“

سليمان شاه ڪوٽ لالو پديدين جي پرپاسي جو ويٺل هو. هو اهڙو ماڻهو هو جو جڏهن درگاه ڏانهن ايندو هو ته پيرين پيادو، پير اگهڙا ڪري ايندو هو ۽ جتي پڙهندو هو پوريان، پر جڏهن درگاه کان موٽندو هو ته جتي پڙهندو هو آڏو (چاڪاڻ ته پٺيان درگاه هئي)، جيئن بي ادبي نه ٿئي. اهو عشق محبت ۽ ادب جو نتيجو هو. سليمان شاه پوءِ ڪلام چيو:

دَس ڪو ڏانءُ جنهن سان توکي پرڇاڻان

پير صاحب جن جو مقصد هو ته اهي جيڪي شرانگيز ماڻهو پيدا ٿيا آهن، سي مڙن، سڌي رستي تي اچن. پر ائين نه ٿيو. (ڊاڪٽر بلوچ صاحب جن چيو ته) منهنجو پنهنجو خيال اهو آهي ته پير صاحب جن انهيءَ ته ڪنٽرول ڪيو ته هتي درگاه تي اچي اهي ماڻهو ڳوڙ گهمسان نه ڪن، پر انهن کي پاڙئون ڪونه پٽيائون. انگريزن جڏهن اهي لقاء ڏنا ته انهن جون اکيون کليون ته هي ماڻهو جيڪي پنهنجي پير جي حڪم تي نٿا هلن سي اسان جي ڪيئن ٻڌندا. پير صاحب حزب الله شاه صاحب غلام نبيءَ کي چيو هو ته ”تو خلق خدا جي ڪاري آهي. دوزخ ۾ ويندين.“ غلام نبي پنهنجي خيال وارو هو تنهن هٿ ٻڌي عرض ڪيو ته

”قبلا، خدا اوهان جي زبان سڄي ڪندو. پر ايترو ڪجو جو اوهان جي پويان به جنت ۾ هلن.“

مير صاحب تي گولي هڻڻ جو جيڪو ڪيس ٿيو يا پيا جيڪي ڪيس ٿيا ته انگريزن پهريائين خود پير صاحب ۾ هٿ وڌا. ان ۾ بهادر لغاري ۽ غلام نبي لغاري، جا نالا به ڏنائون. غلام نبي پڇي وڃي مڪي پهتو ۽ حرم جي ڀرسان ڪنهن هنڌ ويٺو هوندو هو. انگريز سرڪار هن جي غير موجودگي ۾ ڪيس هلايو ۽ ڪيس غير موجودگي ۾ ڦاسي جي سزا ٻڌائي ڇڏيائون. غلام نبي ملڪ ڇڏي وڃي عربستان پهتو. اتي مڪي ۾ ويٺو هوندو هو، نمازون پيو پڙهندو هو، روزا پيو رکندو هو ۽ ٻئي ذڪر فڪر کي لڳو پيو هوندو هو، پر حج ڪونه ڪندو هو. عرفات تي ڪونه ويندو هو. پوءِ ماڻهو ڄاڻ سڃاڻ وارا پيا ايندا ويندا هئا ۽ انهن کي خبر پئي پوندي هئي ته غلام نبي عرفات تي ڪونه ٿو وڃي. حج ڪونه ٿو پڙهي. رهيو مڪي ۾ پيو آهي. پوءِ پڇندا هئس ته ائين ڇو ٿو ڪرين؛ پر ٻڌائيندو ڪنهن کي ڪونه هو. نيٺ ڪو دل وارو ماڻهو آيو، جنهن کي غلام نبي سان عقيدت به هئي، تنهن پڇيس ته ”سائين، تون هتي مڪي ۾ ويٺو به آهين، تڏهن به حج جو فريضو ادا نٿو ڪرين. انهيءَ ۾ ڪهڙي مصلحت آهي.“

ان کي جواب ڏنائين ته ”مون ٻڌو آهي ته حج لاءِ جيڪو عرفات تي ويندو ته ان تان دوزخ معاف ٿي ويندو. آءُ انهيءَ ڪري نٿو حج ڪريان ته متان مون تان دوزخ معاف ٿي وڃي ۽ منهنجي مرشد جي ڳالهه پوري نه ٿئي.“

لنڊسڊائون برج ... ترڪي جي سلطان کي خط...

جڏهن حر تحريڪ هلي ته ان جا گهڻا سبب هئا. اهو سلسلو جيڪو چوڪين جو هو سو پير صاحب حزب الله شاه صاحب پاڻ شروع ڪيو هو. هيءُ سلسلو جيڪو فرق وارو هو سو مريدن پاڻ شروع ڪيو هو. انهن سلسلن مان ظاهر ٿئي ٿو ته پير صاحب جن جو پورو خيال ۽ مقصد اهو هو ته تيار رهجي ۽ وقت اچڻ تي انگريزن جي خلاف جهاد ڪجي. انگريزن کي به منجهائين هر وقت خطرو محسوس ٿيندو هو ان ڪري وري انهن پير صاحب تي پابنديون وڌيون ته هن پاسي

نه وڃو، هن پاسي نه وڃو. (مير علي مراد خان گهڙئي ڪو پاڻ پتوڙيو، انگريزن سان سازباز ڪيائين، پنهنجي ماڻهن جي هٿان پير صاحب تي حملا ڪرايائين، پير صاحب جي ماڻهن کي مارايائين، پر پير صاحب حزب الله شاه ڪڏهن به انگريزن جي آڏ نه مڃي، نه مير صاحب جي آڏو هيٺائي بوليائين. جيڪڏهن مقابلو آهي ته آهي.) مير علي مراد جو پنهنجو قول آهي، جيڪو پير صاحب جي باري ۾ هن سندس سرائڪي بوليءَ ۾ چيو هو (جو مير صاحب سرائڪي بولي ڳالهائيندو هو.) اهو قول ماڻهو ورجائيندا آيا آهن، repeat ٿيندو آيو آهي. چيائين ته ”پٽ ته پير علي گوهر دا، جو سرڪار ڏونهين هٿن دا زور لا چوڙيا ته به ڪجهه نه ڪر سگهي.“ جيڪڏهن سمجهجي ته مير صاحب اهو هڪڙي قسر جو complement ڏنو پير صاحب جن کي. ”ڏونهين هٿن“ مان هڪڙو هٿ انگريز جو هو ۽ ٻيو هٿ مير صاحب ۽ جهڙس پين ڊيسي ڪارندن جو هو. تنهنجي معنيٰ ته مير صاحب کي خود به احساس هو (ته پير صاحب جي ڇا حيثيت هئي ۽ انگريز ۽ مير گڏجي به ڪجهه ڪري سگهيا. هوڏانهن پير صاحب انگريزن ڏانهن سختيءَ وارو رويو رکيو. سختيءَ جي معنيٰ ڇا ته هاڻي ملڪي رعيت جا ماڻهو هئا، انگريز کي ڇا ٿي ڪري سگهيا، پر جيڪڏهن چئجي ته انگريز جي هر صحيح توڙي غلط ڳالهه تي واه واه ڪندو ماڻهو ڊوڙندو اچي، ائين ڪونه ٿيو. يعني ته سر تسليم خر نه ڪيائون، آڏ نه مڃيائون. ۽ تمام وڏي پيماني تي پنهنجي پاڻ کي ۽ پنهنجي اصولن کي assert ڪيائون. ان جو هڪڙو مثال ڏجي ته روهڙيءَ واري پل (جنهن کي پاڻ لنڊسڊائون برج ٿا چئون) اها جڏهن ٺهي تيار ٿي ته هڪ وڏو فنڪشن ٿيو. ۱۸۸۹ع جي ڳالهه آهي. اهو پهريون وڏو پبلڪ فنڪشن هو جنهن ۾ عام سنڌي ماڻهو به گهرايا ويا. ٻئي نموني سان چئبو ته اُپر ۽ لوئر سنڌ جي عوامي سنڌي مسلم جنٽري آئي. انهيءَ فنڪشن ۾ (چڻ ته) انگريز آزموڊو ٿي ورتو ته هتان جا ماڻهو اسان جي ريشن رسمن سان ڪيترو متفق ٿا ٿين. ڇو جو افتتاح جيڪو ٿيو انهيءَ ۾ پهريائين شروعاتي ميزن تي شراب جون بوتلون ۽ گلاس رکيائون ته جيئن سپڪو ماڻهو پهريائين سرڪ ڀري ۽ پوءِ ٻيون ڳالهيون ٿين. انهيءَ تي پير حزب الله شاه صاحب جن اٿيا ۽ اتي تقرير ڪيائون ته ”هيءَ ملڪ اسان جو آهي ۽ اسان مسلمان آهيون. اوهان کي اها سڄي خبر آهي ته اسين شراب پيئندا نه ناهيون پر شراب پيئندڙن سان گڏ ويهندا به ناهيون جو اسان کي پنهنجي شريعت جي لحاظ

کان اهڙو حڪم آهي. اسان کي هتي گهراڻي، هتي اڳيان ويهاري، اوهان هيءَ شراب آڻي اسان جي اڳيان رکيو آهي. اها اوهان اسان جي بي عزتي ڪئي آهي.“ ائين چئي اهو گلاس اڇلايائون جيڪو ڀڄي پرزا ٿي پيو. انگريز هوشيار ماڻهو هو سو ان وقت اهي شراب ۽ اهي گلاس اتان ڪڍائي ورتائون. اها پهرئين ڪلڻي طريقي سان انگريزن جي مخالفت ٿي (جيئن چئجي ته پيرل ڪچهريءَ ۾). انگريز کي ڇڻ ته ٻڌايائون ته اسلامي سلسلي کي نقصان پهچائڻ نه ڏبو ۽ ڪا ڳالهه غير شرعي هوندي ته ان جي مخالفت ڪرڻ کان نڪي ڪيڀائو نڪي هيسبو.

(انگريز وڏي متڪبر ۽ هنيلي قوم هئي ۽ اڃان به سندن حال اهوئي آهي. ان وقت به بادشاهت انهن جي هئي، هينئر بادشاهت نه اٿن ته به لڄڻ ساڳيا اٿن. ٻين جي تهذيب تمدن ۽ اخلاقي قدرن ڏانهن هو حساس sensitive ناهن. مڪال اسان وٽ (برونائي هڪ مسلمان ملڪ آهي جتي شراب ممنوع آهي) آفيس ۾ ڪيڪ ٺاهي ڪڍي ايندا اسان کي ڪارائڻ لاءِ. اوهان چوندؤ ته ڪيڏا نه چڱا ماڻهو آهن، ڪيڪ ڪڍي آيا آهن اسان لاءِ پر اسان پنهنجي سادگيءَ ۾ کائڻن پيڻي وٺنداسون ته هيءَ ڪيڪ چاڄو ٺاهيو اٿو؟ جواب ملندو ته شيري مان. هاڻي پاڻ مسلمانن کي اها ڪهڙي خبر ته شيري ٻلي ڪهڙي بلا جو نالو آهي. ٻئي ڪنهن کان پڇندؤ ته اها شيري هڪڙي بلا آهي؟ چونڊو: وائڻ. يعني ڪيڪ کي وڌيڪ لذت ڪرڻ لاءِ ان ۾ هلندي هلندي شيري جو وائڻ (شراب) وجهي ڇڏيندا، جيئن پاڻ چانور پچائي آخر ۾ کير جو گچ وجهي ڇڏيونس ته کير ٿي ٺهي پوي. تيئن هيءَ معصوم ڪيڪ شراب مان ٺاهي اسان مسلمانن جي ڪاٺ لاءِ آڻي وڃ ٿي رکن. خبر به اٿن ته اسين باقي ٻيا جيڪي به آهيون سي سڀ مسلمان آهيون. پر اهڙو رويو رکندا ڄڻ ته جيڪي ماڻهو شيري مان ٺهيل ڪيڪ نٿا کائين سي تهذيب کان پرانهين ڪنهن غار ۾ رهڻ وارا هوندا. ٻڌائين به ته رڳو اهو جو اسين اوهان جو هيءَ ڪيڪ نٿا کائي سگهون؛ پر آئندي اوهان جي آندل ڪابه شيءِ کائي نه سگهنداسون، ٻلي بظاهر ڪيتري معصوم ۽ پاڪ لڳي. پر هٿ آيلو جو ڪونه چوندو ته اسان کي افسوس آهي جو اهڙي غلطي يا غلط فهمي پيدا ٿي. اٿئو منهن سڄائي پاڻ ۾ چوندو ته ههڙا بيوقوف ڪي ٻيا جي ههڙي نعمت کان محروم رهجي ويا آهن. اهو لقاءُ اڄ اسان ويهين صديءَ جي آخر ۾ ڏسون پيا.)

بهرحال لئنسڊائون پل جي افتتاح واري محفل اڄ کان هڪ سؤ ورهيه اڳ ٿي هئي. ۽ هن محفل ۾ ته بمبئي پريزيڊنسيءَ جو گورنر به آيل هو. جيڪڏهن اڄ کان هڪ سؤ ورهيه اڳ هڪ غيرتمند مسلمان پنهنجي بي عزتي ان ڳالهه ۾ ٿي سمجهي ته سندس آڏو شراب رکيو ويو هو ته ان وقت جو هر هڪ انگريز حاڪم پنهنجي بي عزتي ان ڳالهه ۾ سمجهندو هو ته رعيت مان ڪو ماڻهو اٿي ڪليو ڪلايو کيس ائين چوي جيئن پير صاحب حزب الله شاهه چيو هو. هيڏو هٿ خدا جي ڌرتيءَ تي! انگريز ان وقت ته سامهون ٿي ڪونه ڳالهائين، ۽ شراب ۽ گلاس ڪڍائي ورتا ڇو جو اهو هنن جي روايت جي خلاف هو ته سامهون ٿي، ماڻهن جي نظرن جي آڏو، ڏک هڻجي، ايتري سمجهه هنن کي هئي ڇو جو ان وقت انگريز جيڪڏهن سامهون ٿي ڪجهه چئي ها ته پورو ملڪ مسلمانن جو هو ان ۾ وڏي بغاوت برپا ٿي وڃي ها. انگريز چڱي طرح ڄاڻندا هئا ته ڪيئن ”ڏک پچائي وير وٺجي.“ انگريز جي نقطئه نظر کان اهو ڏک ڪو وسرڻ جهڙو ته ڪونه هو. ان ڪري اهو ٿي نٿو سگهي ته انگريزن ان ڳالهه جو وير نه ورتو هجي. جيستائين وير نه وٺن تيستائين هنن جي اندر جي باهه ڪٽي ٿي نري. ان واقعي کان پوءِ چاڻيو هوندو، ۽ ڪيئن ٿيو هوندو ان جي اندر جي خبر اسان کي اڃان ته ڪانهي ڪا. جيستائين انگريز جي پنهنجي لکت ان باري ۾ اسان کي هٿ نه اچي. پر اسان کي اها خبر آهي ته انهيءَ سال جي اندر ٿي پير حزب الله شاهه صاحب کي کاڌي ۾ زهر ڏنو ويو جنهن سان سندن شهادت ٿي. ظاهر آهي ته زهر ته درگاهه تي ئي پهتو هوندو ۽ بظاهر گهڻگهرون جي هٿان ئي پهتو هوندو.

لئنسڊائون واري ان واقعي کان سواءِ پير حزب الله شاهه صاحب جو وڏو ڪارنامو، پڇاڙيءَ وارو، جيڪو آهي سو اهو آهي ته ترڪيءَ جي سلطان عبدالحميد ثانيءَ کي خط لکيائون. ان ۾ لفظ جيڪي لکيا اٿن ته انگريز هتي قبضو ڪري جيڪو طور طريقي هلايو آهي سو اسلامي شريعت جي خلاف آهي ۽ اهو تمام ضروري آهي ته اسلامي دنيا ۾ بنيادي سطح تي هن ڳالهه جو تدارڪ ڪيو وڃي. اصل خط فارسي زبان ۾ آهي. سندن سياسي بصيرت مان پاڻ اهو چڱي طرح سمجهي ويا هئا ته انگريزن جي هيڏي وڏي طاقت کي، ڪنهن ٻاهرين وڏي طاقت جي مدد ۽ معاونت کان سواءِ ملڪ مان هٽائڻ مشڪل ٿيندو. خط ۾ لکيائون ته:

ناس نه ڪيائون. وري ترڪيءَ جي سلطان کي سندن خط لکڻ انهن سلسلن مان ظاهر ٿو ٿئي ته پير صاحب جن جو پورو خيال ۽ مقصد اهو هو ته جهاد لاءِ هر وقت تيار رهجي ۽ وقت اچڻ تي انگريزن جي خلاف جهاد ڪجي. انگريزن کي به منجهائن هر وقت اهو خطرو محسوس ٿيندو هو. ان ڪري مٿن ڪڏهن ڪهڙيون پابنديون وجهندا هئا ته ڪڏهن ڪهڙيون. پاڻ جڏهن اوچتو ۱۸۹۰ع ۾ گذاري ويا ته اهي سڀ ڳالهيون اچي پونرين جي مٿان پيون.

”هن وقت جڏهن هندوستان چوڌاري دين نصارن جي قبضي ۾ اچي ويو آهي، تڏهن دين ۽ ايمان مٽجي غلط سلسل تي چڪا آهن، بگهڙ ڏڻ جا رکوال آهن، شريف ۽ رذيل ٻنهي کي هڪجهڙو سمجهيو وڃي ٿو. هندو زوران زور آهن ته مسلمان ڪمزور آهن. مفلسي گهڻي ۽ بي حد ته سرڪاري مطالبا وڌاڻ وڌا. . . اهي (ڪرستان حاڪم ۽ سندن ڏيهي پولنگ) صليب جي نشان کي ايمان جي تعويذ کان وڌيڪ اثرائتو ٿا سمجهن ۽ ناقوس جي آواز کي آذان ڪري پائين ٿا. . . نه حڪمرانن کي رعيت جي تباهيءَ تي غور ته نه وري رعيت جي هٿ ڪرائيءَ ۾ زور. هڪ طرف زراعت بي برڪت ته ٻئي طرف ڍل وصول ڪندڙن جي ڪثرت. باوجود انهيءَ جي، قلم ۽ زبانون، انگريزن ۽ سندن طرفدارن تائين ۽ نوابن جا ٻول پولي رهيا آهن ۽ ڳڻ ڳائي رهيا آهن.“

پير حزب الله شاه صاحب جيڪي ترڪيءَ جي سلطان کي لکيو، اهو سنئون سنو حملو هو انگريز جي حڪومت تي. انگريزن گهڻي ڪوشش ڪئي هوندي ته ڪنهن نموني انهيءَ شينهن کي هٿ-وس ڪجي، پر پنهنجي ارادن ۾ ڪامياب نه ٿيا. جيتوڻيڪ ترڪيءَ جو سلطان ان وقت پاڻ يورپ جي دشمنن جي وڪڙ ۾ گهيريل هو، ۽ ڪنهن ٻاهرين مسلمان قوم جي مدد نٿي ڪري سگهيو. پر حزب الله شاه صاحب جو ويچار ان طرف ويو ۽ اهڙو خط لکيائين. ان مان ظاهر ٿئي ٿو ته پير صاحب جن وڏي حڪمت عمليءَ کان ڪم وٺندا هئا ۽ سندن پورو خيال اهو هو ته جهاد جي لاءِ هر وقت تيار رهجي ۽ وقت اچڻ تي انگريزن جي خلاف جهاد ڪجي.

اهي ته ٽيون انگريزن سان سندن چڪتاڻ جون ڳالهيون، پر پنهنجي جماعت کي جهڙيءَ حڪمت عمليءَ سان منظر ڪيائون، اها ڳالهه وري اڃان ئي بي آهي. ان جو ذڪر به اچي چڪو آهي ته ڪيئن چوڪين جو سلسلو شروع ٿيو ۽ ڪيئن جماعت ۾ يڪجهتي ۽ ٻڏي پيدا ٿي. اهي ڳالهيون پير صاحب پاڻ شروع ڪيون پر هو فرق وارو جيڪو سلسلو پيدا ٿيو سو مريدن پاڻ شروع ڪيو. بنياد ته ان جو عقيدت ۽ احترام تي ٻڌل هو، پر ان ۾ گهڻو ڊپ هو ته ماڻهو چئي مان نڪري وڃن ۽ گمراهيءَ ۾ ڪاهي پون. ان ڪري پير صاحب ان سلسلي کي رد ڪيو ۽ ان کي گهٽ ڪرڻ يا هٿ-وس ڪرڻ جون ڪوششون ڪيائون، پر ان کي پاڙئون پئي